

Makovecz

A XX. századi magyar építészettörténet párhuzamai

2011. szeptember 27-én hunyt el Makovecz Imre, a XX. század második felének legnagyobb hatású magyar építész-e. Az építésztársadalom egyik jelentős mulasztása, hogy az elmúlt tíz évben nem helyezte az építész életművét az azt megillető helyre. Hiányzanak a tárgyilagos értékelések, az életművet szélesebb kontextusba helyező értekezések, de leginkább a személyes hangú viták Makovecz sűrűn rétegzett építőművészeti alkotói és közéleti tevékenységéről. Csökkenteni kívánva a fent említett hiátust, tanulmányomban visszafogott kísérletet teszek arra, hogy a makoveczi életmű első szakaszának fontosabb eseményeit, alkotásait beállítsam a hazai építészeti közélet folyamatába.

Makovecz Imre építészeti pályájának egyik fontos sajátossága volt, hogy nem csupán építészként volt jelen a hazai közéletben, illetve közvetlen környezetében, hanem legalább akkora súlyú gondolkodó is volt. Magam is többször hallottam tőle, hogy az építészeti formák világa csupán a felszín, de nekünk (adott esetben a Kós Károly Egyesülés vándorépítészének) ennél mélyebbre kell tudni látni. A mélyebb összefüggéseket, a társadalmi, gazdasági, de mindenekelőtt szellemi kontextust egyben kell érzékelnünk, és szakmai, emberi cselekedeteinkben ehhez a komplex képhez kell igazodnunk. Ennek a hozzáállásnak egyik legszemléletesebb példája, hogy az 1969-ben a saját lakásán indított „magán-mesteriskolájában” a XX. század építészetét az úgynevezett Cordier-táblázat alapján vizsgálta fiatal tanítványaival, amely a nagyobb formátumú építész személyiségek közötti hatásokon, kapcsolatokon túl az aktuális közéleti, politikai történéseket is tartalmazta.

Makovecz Imre életművét is így, komplexitásában kellene vizsgálnunk... Az elmúlt évtizedben egy kiállítástól eltekintve csupán partikuláris – bár mindenképpen elismerésre méltó – próbálkozások voltak a hazai organikus építészet megteremtőjére való méltó emlékezésre. A magyar kormány az 2022/2015. (XII. 29.) kormányhatározattal („Makovecz Imre életművének gondozásáról”), illetve annak módosításával rendelkezett számos – állami, vagy egyházi tulajdonban álló –, Makovecz Imre által tervezett épület felújításáról. Ezek mára többségükben meg is valósultak, néhány olyan új épülettel együtt, amelyek tervei az építész utolsó éveiben születtek. Ez az épület-állomány számtalan tanulsággal szolgál a makoveczi gon-



dolkodás időtállóságáról, illetve a felújítások lehetőséget adtak az akár több évtizedes üzemeltetés anyagi és lelki aspektusainak összefoglalására. Ez utóbbi, azaz a felújítások és az érintett épületek sorsát az *Országépítő* utóbbi évfolyamaiban publikálták.

Létrejött és látogatható az építész saját maga számára tervezett családi házában a Makovecz Központ és Archivum, amely az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének fiókintézményeként működik, az életművet birtokló Makovecz Imre Alapítvány székhelyeként. Itt található és kutatható a hagyatékk rajzi és fotográfiai része, amelyet folyamatosan dolgoznak fel és tesznek közzé a Központ munkatársai.

Mondhatjuk, hogy a hagyatékk fizikai részével kapcsolatban a megkívánt alapok – vagy akár annál több is – megvalósultak. Sajnos a szellemi hagyatékkal kapcsolatban ezt már nem feltétlenül állíthatjuk. Egy, az építész születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából, a Magyar Művészeti Akadémia által rendezett konferencián kívül komolyabb szakmai rendezvény nem volt. Ez a konferencia is inkább a nemzetközi hatásra, illetve a kései fő mű, a Szent Mihály-templom aktualitásaira fókuszált.

Nem születtek nagy lélegzetvételű monográfiák, „csak” néhány kisebb terjedelmű, konkrét témákat körüljáró kiadvány. Ezek sorából mindenképpen kiemelendő a *Subjektív Makovecz Jegyzetek* című könyvecske, amely – címével ellentétben – inkább egyfajta Makovecz-szótárként

Makovecz Imre
Kossuth- és
Ybl Miklós-díjas
építész, 1989
Fotó:
Urbán Tamás
© Fortepan

tételezhető: a nevéhez kapcsolódó legfontosabb fogalmakat tisztázza az antropológiától a minimális környezetig. Az utóbbi időszak öröndetes fejleménye az *Országépítő* folyóiratban megjelent nagyobb lélegzetvételű tanulmányok sora, amelyeket Makovecz életének meghatározó szereplői jegyeznek szerzőként.

Az építészoktatás minimálisan vesz tudomást a makoveczi életmű ismertetésének etikai kötelezettségéről, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építézmérnöki Karán 2003 óta két féléves, szabadon választható tárgyként van jelen a hazai organikus építészet, amelynek hét éve e cikk szerzője a felelőse. Ugyanez az Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Karán az idei évben indult el, szintén szabadon választható tárgyként.

A bevezető után megállapíthatjuk, hogy Makovecz Imre szellemi és fizikai hagyatékával még „érdemes” foglalkozni. Két okból is: egyrészt a fent említett hiányosságok miatt szinte korlátlan lehetőségek állnak az erre vállalkozók előtt, másrészt a munka élvezetessége okán. Hihetetlenül izgalmas elmerülni Makovecz terveiben, épületeiben és gondolataiban, beleélni magunkat a 60-as és a 70-es évek fojtott levegőjébe, egzisztenciális kockázatok nélkül.

Természetesen mondhatjuk, hogy a halála óta eltelt alg több mint tíz év még nem adja meg azt a távlatot, amely szükséges az egész életmű vagy akár a konkrét alkotások megfelelő mélységű, tárgyilagos kutatásához. Ezt a vélekedést alátámaszthatja, hogy Makovecz építészeti és közéleti szempontból megosztó személyiség volt – jegyezzük meg, hogy szinte kizárólag –, saját hibáján kívül. Gondolkodására, de tervezési praxisára is a már említett széleslátókörűség volt a jellemző. Minden problémát igyekezett nem önmagában kezelni, hanem tágabb kontextusba helyezve értelmezni és megoldani. Számára az építészet nem kizárólag építészeti kérdés volt, az élet minden területén, így a politikában is a kulturális aspektusok voltak számára az elsődlegesek. Tanítványait – így engem is – arra tanította, hogy a saját történelmüket, saját szerepüket tisztán látó, gondolkodó emberekként igyekezzenek józanul, Istennek tetsző módon cselekedni, saját útjukat járni. Ahogy ő is tette.

Napjainkban a képek és információk korát éljük, így a makoveczi életmű „vizuális”, azaz képek által közvetíthető részének elérhetősége a szükséges minimum. Ez azonban csak akkor lesz széles tömegek számára érdekes, érthető, ha kapcsolni tudják saját életükhöz, élményeikhez, emlékeikhez, gondolataikhoz. Mivel Makovecz építésze jellemzően építészen kívüli hatásokból építkezett, így a kapcsolódási pontjai is sokkal intenzívebbek a nem szakmabeliek felé. Talán a „szakma” vele szembeni ellenérzésének ez is volt az alapja. Részben, hogy épületei „narratívák” voltak, azaz az építészen kívüli eseményeket,

„tudásokat” is megjelenítettek, részben, hogy Makovecz nagyon jól szót értett a laikusokkal, és építésze „konzervatívizmusával” felajánlotta nekik a megértés lehetőségét. Ez a XX. században uralkodó modern építészettről egyáltalán nem volt elmondható, a szélesebb tömegek számára megérthető és elvart, fizikai, lelki és szellemi „otthonosság” nyomai sem fedezhetők fel a kortárs építészetben. Makovecz épületei egyszerre reflektálnak a hely szellemére, a benne lakók személyiségére és az építés aktuális gondolataira. Ezek a gondolatok egyszerre voltak elvontak és művésziek, ugyanakkor praktikusak vagy aktuálisan közéletiek. Magam is meglepődve tapasztaltam, hogy az életmű fontosabb eseményei mennyire szoros korrelációban voltak az 1959 és 1989 közötti időszakban a politika által meghatározott építészet, építés aktuális kérdéseivel, problémáival. Az alábbiakban ezen időszakot szeretném részletesen tárgyalni, kis kitekintéssel a gyerekkorra is.

Makovecz Imre 1935. november 20-án született Budapesten. Gyermekéveit az Orbánhegyi út 27. alatt, a „papok cselédházainak” egyikében, egy udvari, szoba-konyhás lakásban töltötte. Bár a *Pályám emlékezete* című rádiós interjúban azt állította, hogy „a gyermekkori körülmények és a pályaválasztás között, tehát, hogy én építész lettem, a világon semmiféle közvetlen összefüggés nincs”, azért érdemes néhány momentumot felidézni ugyancsak ebből az interjúból. „Úgy tessék elképzelni a 30-as évek világát, hogy rend van. Ez alatt azt értem, hogy az állattenyésztés, a mezőgazdaság, az ipari tevékenység egymással kiegyensúlyozott és nyugodt összefüggésben működik. Vannak szegények, vannak kevésbé szegények, és vannak gazdagok, de ezek között a rétegek között szabályozott kapcsolatok működnek. Példát mondok: egy országút mellett kiosztják, hogy ki kaszálhatja le és mikor kaszálhatja le a fűvet. Minden fűre szükség van, aminek következtében évszázadok óta kaszált ősgyep van mindenütt. Nemcsak ott, hanem a falu közlegelőjén, az erdő partján és így tovább. Minden földterület, amely arra alkalmas, be van vetve, kint dolgoznak az emberek a földeken, kihajtják az állatokat, hétvégeken felsöprik az utcákat, az árkok lejtenei valahova, az utcákat gyümölcsfák szegélyezik. Villany nincs, petróleumlámpával világítanak, és amikor elmegyünk az öreganyámmal otthonról, nem zárja kulcsra az ajtót, hanem keresztbe teszi a söprűt, hogy lássák, nem vagyunk otthon. Megtanultuk, hogy kukoricát kapálni nagyon kemény munka. Megtanultuk azt, hogy ha kimegyünk a szőlőbe, akkor az előtte elterülő gabonaföldek határán kút áll, facsoport, virágokkal feldíszített feszület, az a kapuja a szőlőnek, és utána következnek a hajlékok, ahova az emberek ugyan dolgozni mennek, de más hangulatban, mint a többi földekre... Ebben a környezetben gyermeknek lenni objektíve jó volt, megfellebbezhetetlenül jó.” E szavak nem az emlékezés nosztalgijáról szólnak, bár azt is



A Makovecz Imre terve alapján épült, Szent István tiszteletére szentelt római katolikus templom, Százhalombatta, 1996–1998
© MTVA
Bizományosi: Jászai Csaba

felvállalta az interjúban, hanem a Zala megyei Nagykárpornakon, a nagyszülőknél töltött nyarakon megismert és személyiségébe épült teljességről, a népi kultúra „tágasságáról” és egyben mindennapiságáról.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ezek az évek már leginkább a háború jegyében teltek, az osztálytársnő sárga csillagos megbélyegzésének vagy a lángokban álló budai vár képével.

Általános iskolába az 1932-ben átadott, Némethölgyi úti elemi iskolába járt, amelynek tervezője, Körmendy Nándor a két világháború közötti időszak egyik sokat foglalkoztatott építész volt. Lajta Bélánál, később a Bálint és Jámber építészirodában dolgozott, majd önállósodása után, a 30-as években vagy fél tucat nagy léptékű templomot tervezett. „A szolidan újítók közé tartozott: az olaszos, középkori formarendet és ünnepélyességet sikeresen ötvözte a modern kor stílusával.” Ez a leírás nagyon jellemző a Makovecz által az 1940-es években látogatott iskolaépületre, de a kor általános építészeti formavilágára is. Jól megfért egymás mellett a Bauhaus elveit valló villa- és társasház-építészet, a köz megbízásokból épülő közintézmények „római iskolás” útkeresése és az állami és egyházi reprezentáció klasszicizálása. Ez a stílárús elkülönülés jellemzően a társasági életre is jellemző volt. Nem volt mindegy, hogy valaki a Kisrablóba vagy a Simplon kávéházba járt. Ez 1945-ben, a II. világháború utáni úgynevezett igazolóbizottságok vizsgálódásaikor is szempont volt, az előbbi hátrányt, az utóbbi inkább előnyt jelentett... Ezek a történetek nyilván nem játszottak szerepet az építész életében, legfeljebb annyiban, amennyiben az épített környezet meghatározó minden ember életében, így a gyermekek éppen formálódó világképében is.

Ennek az időszaknak másik meghatározó helyszíne a felső-krisztinavárosi Keresztelő Szent János-templom. „1942-ben volt elsőáldozásom. Fehér bocskáiban, sapkamon fehér toll, fehér kesztyű, a lányok fehér tüll menyasszonyi ruhában, fehér fátyol, koszorú... A háború után, az éledezés éveiben az egyházközség az elhagyottak, özvegyek megsegítésére megszervezett bennünket, tíz-tizenegy éves gyermekeket, látogatni, élelmiszer-, ruhacsomagokat kihordani. Hermann tisztelendő úr egy aranyozott karddal az oltár lépcsőjén lovaggá ütött néhányunkat...” – írja visszaemlékezését a 2000-es években, az ide szánt templomának tervezésekor. Ugyanakkor ezekben az években a hazai építész közélet teljes átalakuláson ment át. A II. világháborús károk újjáépítéséért Fischer József, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) elnöke felelt, e tevékenységének építészeti aspektusaira később még visszatérünk. Az FKT egyik osztályán alakult egy baloldali elkötelezettségű, mondhatni, kommunista építészcsoportosulás, az Új Építészet Köre (UÉK), amelynek húszegynéhány tagja a következő évtizedekben meghatározta

a magyarországi építészeti történeteket az egyetemi oktatástól a szakíráson és az állami tervezővállalatokon át a műemlékvédelemig. Az UÉK meghatározó tagjai, Gádos Lajos, Perényi Imre és Major Máté Makovecz pályájára is közvetett hatással voltak, több írásában említi őket mint a központosított – számára ellenséges – kultúrpolitika képviselőit, formálóit.

Makovecz gimnáziumi tanulmányait az 50-es évek első felében töltötte a budapesti Petőfi Sándor Gimnáziumban. Ennek háború utáni sorsa az egyik ékes példája a korábban említett FKT és az azt vezető Fischer József tevékenységének, amely az újjáépítéseknel – és különösen a tetőjavításoknál – a szándékos „dísztelenítésre” törekedett. Természetesen mondhatjuk, hogy a háború utáni ínséges időkben sem energia, sem pénz nem volt az igényes helyreállításra, ugyanakkor Vámosy Ferenc több helyen is említi, hogy ezt ideológiai megfontolások is akadályozták. A Petőfi-gimnázium elvesztett egy teljes szintet, a sarktoronyait és ízléses vakolatarchitektúrájának jó részét. A középizalit azonban egy enyhén szocreális timpanont kapott, ami teljesen idomult a korabeli központi hatalom által megfogalmazott építészeti irányvonalhoz. A szomorú az, hogy eredeti állapotát a pár évvel ezelőtti felújításnál sem kapta vissza az épület.

Makovecz figyelmét – visszaemlékezései szerint – a gimnáziumi években leginkább a képzőművészet, illetve a kézilabda kötötte le. A pályaválasztásban édesapjéé volt a döntő szó, miszerint az építészet a legkomolyabb művészet, amelyből meg is lehet élni, így vezetett Makovecz útja a Budapesti Műszaki Egyetem Építésmérnöki Karára, amely ekkor éppen átalakulóban volt. Az egyetemi építészképzést a világháború előtt egy lassan átalakuló, de alapvetően építészettörténeti alapú tanszéki rendszer uralta, ahol a tanszékeket vezető tanárok voltak a meghatározók. Három épülettervezési (Kotsis Iván, Kiss Tibor, Weichinger Károly), egy-egy alkalmazott szilárdságtani (Csonka Pál), épület-szerkezzetani (Arvé Károly), ókori és újkori építéstani (Friedrich Lóránd), középkori építészettörténeti (Rados Jenő), városépítéstani (Korompay György) és szabadkézi rajzi tanszék (Bardon Alfréd) volt, de például tervezést az építészettörténeti tanszékeken is tanítottak. Az 50-es években a tanszéki rendszer az 1948-ban kötelező érvénnyel kialakított állami tervezővállalatok mintájára alakult át. A *Magyar Építőművészet* 1985/6-os, az építészképzéssel foglalkozó számában Schmidt Béla azt írja, hogy az 1953-ban indult átalakulási folyamat célja „a kivitelezés építésmérnökökkel való ellátása” volt. „Az Építésmérnöki Kar lakó-, köz-, ipari és mezőgazdasági épületek tervezésére, kivitelezésére és fenntartására, továbbá városépítési és településrendezési munkakörök, valamint államigazgatási szerveknél (minisztériumokban, tanácsokban stb.) adódó építésmérnöki feladatok ellá-

tására alkalmas szakembereket képez.” Pár cikkel később Farkasdy Zoltán e rendszer hibájaként az általános műveltség, a rajzkészség és a széles látókörűség elvesztését nevezi meg. Megjegyzendő, hogy ez az alapprobléma a mai napig mételye az oktatásnak, hiányoznak a kulturális alapok, amelyekből a széles kitekintésű szakmai képességek kifejlődhetnek.

Major Máté és Perényi Imre megjelenésével komoly egzisztenciális harcok dúltak az egyetemen, sok korábbi, nagy formátumú oktatót eltávolítottak (Kotsis, Arvé, Csonka), a maradóknak pedig bizonyára meg kellett kötniük a saját kompromisszumaikat. A korábban hangsúlyos építészettörténeti oktatásért 1949 és 1971 között Major Máté felelt, aki a szocreál néhány évének kényszerű önkorlátozásán kívül mindvégig a modernizmus egyedüliségét és mindenhatóságát hirdette. Makovecz egyetemi évei ebben a miliőben teltek. 1954-ben kezdte a tanulmányait, amely év októberében Hruscsov elmondta híres beszédét, a díszítés és a gazdaságosság egyensúlyára való törekvése „buzdítva” az építészeket. Ez az egy mondat gyakorlatilag véget vetett a hazai szocialista realista építészeti „fényesen tündöklő” néhány évének, és az iparosítást helyezte a hazai potentátok látókörének fókuszába. Az uralkodó szempont a gazdaságos építés és a tömeges

lyos építészettörténeti oktatásért 1949 és 1971 között Major Máté felelt, aki a szocreál néhány évének kényszerű önkorlátozásán kívül mindvégig a modernizmus egyedüliségét és mindenhatóságát hirdette. Makovecz egyetemi évei ebben a miliőben teltek. 1954-ben kezdte a tanulmányait, amely év októberében Hruscsov elmondta híres beszédét, a díszítés és a gazdaságosság egyensúlyára való törekvése „buzdítva” az építészeket. Ez az egy mondat gyakorlatilag véget vetett a hazai szocialista realista építészeti „fényesen tündöklő” néhány évének, és az iparosítást helyezte a hazai potentátok látókörének fókuszába. Az uralkodó szempont a gazdaságos építés és a tömeges



A Makovecz Imre tervei alapján épült Millenniumi római katolikus templom, Csíkszereda, Románia, 2001–2004
© MMA Akadémia

lakásépítés volt, ami egyenesen vezetett a házgyárak megvalósulása felé. Az egyetem, némileg őrizve szuverenitását, viszonylag lassan változott, az építőművészet még néhány évig téma lehetett, elsősorban az olyan, a korábbi időszakból itt marad, nagy formátumú személyiségeknek köszönhetően, mint a Makovecz által többször is említett Weichinger Károly.

Az egyetemi évek központi időszaka volt 1956 októberére. „Az a néhány nap maga volt a fény” – mondja később, a már hivatkozott *Pályám emlékezete* interjúbán. „...harmadéves koromban volt az 1956-os őszi. Nem voltam otthonülő gyerek, amennyire huszonegy éves korában az embernek szerintem nincs meggyőződése, és nem alakultak ki világos eszmefrontjai, amelyek mentén közlekedett volna. Egy forradalom nem a karrierépítésnek a színtere, megfontolások nem működnek, hanem vonzalmak és talán véletlenek mozgatják az embert. Ha komolyan megpiszkálnák, hogy én hol jártam 56. október 22. este és november 6. között, akkor nagyon nehéz dolog lenne, mert jöttem-mentem. Voltam Budapesten, voltam a Kossuth Nyomdában, voltam Tápiószecsőn, tehát összeviszta mindenütt, és voltam a Műegyetemen. Halász Imrével és másokkal a Forradalmi Bizottmányban voltam az elnöke.” Egyéb emlékezéseiből sem tudunk meg többet erről az időszakról. Ahogy Makovecz pályáján, úgy az építészeti közéletünk szempontjából is meglehetősen feldolgozatlan ez az időszak. A Kádár-korszak erre vonatkozó tabusítása még napjainkban is él, alig olvasható kutatás az építészek ekkori tevékenységéről, illetve az ezt követő vállalati „hangulatváltozásról”. Vámosy Ferenc írja, hogy mintegy kétszáz, elsősorban fiatal, azaz már a világháború után végzett építész távozik az országból, de hogy az itt maradtak számára milyen fájdalmas volt a munka újrafelvétele, arról nagyon kevés tudásunk van.

Makovecz így emlékszik vissza a következő, a diplomázást követő időszakra: „...hozzá kellett kezdeni 1959-ben, mint okleveles építészmérnök, egy szakmához, egy olyan országban, amely akkor jutott el a mélypontjára. Mert 1957-től a vidéket végképp elvették a vidéki lakosságtól. A volt katonatisztekkel és kompromittált szélsőbaloldali kulcsfigurákkal [...] hozzákezdtek a teljes, ellenállhatatlan szocializmus kiépítéséhez. Ebben az időben kellett elkezdni dolgozni. Ekkor három évet húztam le a BUVÁTI-ban, és éreztem, hogy itt nem lehet tovább maradni. Részt kellett venni előre gyártott panelszerkezetekkel Moszkva délnyugati városrészének megépítésére kiírt tervpályázaton, és csak úgy, mint amelyik kutya érzi, hogy tűz lesz, nem nagyon tudtam, hogy miért, de azt tudtam, hogy el kell innen tűnni, és el is tűntem egy kis céghez. Kilenc évet húztam le a SZÖVTERV-ben, kivéve az utolsó időszakot, ott jól éreztem magam. Eldugott kis cég volt, 6H-s ceruzákkal megrajzolt, láthatatlan tervek

jóvá lehetett hagyni, és így titokban meg lehetett építeni a 60-as évek elejétől kezdve olyan kis házakat, amelyek tulajdonképpen a későbbi magyarországi szerves építészet magjai lettek.”

Az építészek karrierlehetőségeiről így nyilatkozik: „A karrier akkor a következőt jelentette: az állami tervezőirodában az ember először csoportvezető lesz, azután szakosztályvezető, majd osztályvezető stb., és már a csoportvezetőtől megkérdezték, nem akar-e a pártba lépni. Nem ezt az utat választottam.”

Az tudható, hogy a BUVÁTI a KÖZTI mellett a legelittebb tervezővállalatok közé tartozott, nem volt könnyű bekerülni ide. Ugyanakkor ebben az időszakban, feltehetően az építészek „megbízhatatlansága” miatt, a nagy tervezővállalatok élére már kizárólag politikailag, ideológiailag elkötelezett, de leggyakrabban szakértelem híján lévő embereket állítottak, akik személyes ellenérzéseik miatt a korábbi „nagy nevek” ellehetetlenítésébe fogtak. Csak példaként említem, hogy 1960. január 1-jével elveszik a Budavári Palota tervezési megbízását id. Janáky Istvántól, aki 1948 óta dolgozott ezen a feladaton. Jellemző gyakorlat volt, hogy lehetetlen határidőkkel és munkafeltételekkel addig nehezítették a vezető tervezők életét, amíg azok fegyelmi vétségekbe nem futottak. Janáky 1966-ban a rajzasztala mellett kapott szívinfarktust, amit nem élt túl. Az építészet megváltozott szerepét jól mutatja, hogy 1963 és 1988 között építész nem kaphatott Kossuth-díjat, ekkortól az építészet nem a kultúra (vagy, ha úgy tetszik, a politikai propaganda) része, hanem az építőipar tervszolgáltatója...

A „becsvágó”, érvényesülni akaró építészek számára nem volt ez könnyű időszak, az állambiztonság is figyelni kezd néhány építészt, elsősorban a Makovecz számára is példamutató Farkasdyt, Jánossyt. Feltételezéseim szerint Makovecz felismerte ezt a helyzetet, és tudatosan vonult a perifériára.

A 60-as évek közepén, a SZÖVTERV-ben valósulhattak meg első kis léptékű középületei: a berhidai, velencei, szekszárdi vendéglők, illetve a tatabányai Csákányosi csárda. Ezek az épületek nem maradtak visszhangtalanok, a szaksajtó, azaz a *Magyar Építőművészet* bemutatta azokat, illetve a SZÖVTERV-es fiatal építészeket: Makovecz mellett Szauer Tibort, Kovách Istvánt, Mezei Gábort.

Párhuzamosan ekkor épült Szrogh György piszkéstetői csillagvizsgálója, Zalaváry Lajos jászberényi fürdőpavilonja, Jánossy György Tóth Árpád sétányon álló OTP-lakóháza, Ivánka András győri klubháza, illetve Gulyás Zoltán belvárosi Chemolimpep-irodaháza. Csaba László – a mind fontosabb tervezővállalattá váló IPARTERV-ben – ekkor tervezte meg a kor egyetlen megépült templomépületét Hollóházára. Ezek voltak az utolsó évek, amikor, talán a szocreál álóli felszabadulás okozta lelke-

sedés utolsó hullámaként, megépülhetett néhány kisebb léptékű, egyedi formálású középület. Ez részben annak is köszönhető, hogy az építészet lassú művészeti ág, az építési szándéktól a tervezésen át a megvalósulásig jóval hosszabb idő telik el, mint akár a képzőművészet, akár az irodalom esetében.

Egy évtized alatt meglehetősen nagy utat járt be a hazai építészetpolitika. Az 1958-as hivatalos kultúrpolitikai irányelv szerint „a születő új kultúra: tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra. Megőrzi és magába foglalja mindazt a haladó kulturális kincset, amelyet évszázadok fejlődése saját nemzeti alkotásokban és más nemzetektől átvett értékekben felhalmozott, és azok legjobb eredményeit is felhasználva, a szocialista eszmeiségtől áthatva, magasabb szinten valósítja meg a népiség, nemzeti jelleg és humanizmus szintézisét.” Azaz – felismerve a modern nemzetközileg tapasztalt kifulladását – foglalkoztak a nemzeti karakterrel, de azt a népivel azonosítva. A 60-as évek elején még zajlott némi vita arról, hogy melyik alkotó vagy korszak kerülhet be a nemzeti építészet tovább élő hagyományába, de ezt hamar elnyomta a szocialista eszme mindenekfelettsége, amely gyakorlatilag az egyetemes modern építészetnek legfeljebb minimális nemzeti sajátosságát volt hajlandó tolerálni, a „szocialista hazafiság – proletár internacionalizmus” lehetetlen egységét hirdetve. A MÉSZ 1968-as közgyűlésén és a Major Máté által a *Valóság* folyóiratban indított cikksorozatban az fogalmazódott meg, hogy az építészet a szocializmus által determinált, így a tudományos érdeklődés inkább a városépítészet felé terelődött... Az első magyarországi házgyár 1966-ban kezdi meg működését, ezáltal valóra válhatott az egy évtizede hajtogatott iparosított, tömeges lakásépítés lázálma.

Ehhez képest Makovecznek 1965-ben van alkalma elsőként Dornachban járni és a valóságban is látni, bejárni a Goetheanum expresszív betonépületét. Ekkor mélyül el kapcsolata a steineri antropozófiával és szilárdul meg néhány, egész életére kiható baráti kapcsolat.

Az 1969-es év meghatározó Makovecz életében, mivel – alig harmincnégy évesen – megkapja az Ybl Miklós-díjat. A díjról tudni kell, hogy azt 1953-ban, a szocialista realista építészet területén komoly eredményeket elérő építészek elismerésére alapította a Magyar Építőművészek Szövetsége, amelynek tevékenységét akkoriban közvetlenül a Minisztertanács felügyelte. Ez az építészet 50-es évekbeli kiemelt státuszát mutatta, amely 1969-re rendkívül megkopott. Az Ybl-díj is sokat veszített hivatalos renoméjából, inkább a szakmán belül volt (komoly) értéke. Ferkai András írja egy tanulmányában, hogy ekkorra „az építészet minősége lassanként az építészek magányügyévé vált”. Ezt a tendenciát Makovecz nagyon hamar felismerte, (első szívinfarktus után) a saját lakásán megalakította

a már említett „magán-mesteriskoláját”, amelynek két előképe is volt. Az egyik a Lechner Ödön által szorgalmazott modell, amely a nemzeti építészet megteremtését tekintette elsődleges céljának. A másik az 1953-ban a szocreál elitcsapatának képzésére alapított hivatalos, a Magyar Építőművészek Szövetsége által szervezett, és 1960-ban éppen az elitképzés vádjával, politikai okokból megszüntetett Mesteriskola volt.

Makovecz törekvése egyetemes volt: a nagyobb léptékű folyamatokat, kapcsolódásokat, kulturális tendenciákat kereste az építészetben. Így ír erről egy kéziratban maradt interjújában: „Elkezdtem a lakásomban a francia Cordier szimptomatikus építészeti táblázatát a fiatalokkal feldolgozni. Összejöttek negyvenen. Ez a táblázat rendkívül érdekes, egy francia lapban jelent meg a 60-as években. Sorra vette a XIX. század második felétől, tehát William Morristól az építészeket. Az egyik oldalon az organikus építészetet, a másik oldalon pedig a többi irányzatot. Tehát például Morris volt az egyik oldalon, a Bauhaus pedig a másikon. Bevonalmazta az egészet, és külön rubrikákban a mindenkori főbb politikai eseményeket tüntette fel. Így kialakult egyfajta szöttes, az átszövődések jól látszottak a vonalaknál, ki, mikor, milyen hatásokat és kitől vett át.” Egy évvel később, 1970-ben újraindul a MÉSZ Mesteriskolája, egyelőre Fiaatal Építészek Köre néven, amely talán az 1946-os „nagy elődökre”, az Új Építészet Köre alapítóira való utalás lehetett. Az iskola vezetője Szendrői Jenő volt, aki az ekkorra már legmeghatározóbb állami tervezővállalattá nőtt IPARTERV-et is vezette. A Mesteriskola a tervezési praxis elmélyítésére és a mester-tanítvány kapcsolat kialakítására helyezte a hangsúlyt, ami a „gúzsba kötve való táncolást” próbálta elviselhetővé tenni.

Ahogy Makovecz említette, az utolsó SZÖVTERV-es évek számára nem voltak idilliek, feltehetően a felismert és elismert tehetség hivatalosságok általi ellehetetlenítése indult meg ekkor, ahogy azt a nagy öregeknél is láthattuk. Természeteszerű, hogy a tervezés ellehetetlenülésével párhuzamosan Makovecz érdeklődése az építészetelmélet irányába fordul. A saját lakásán tartott építészettörténeti képzéseket elkezd művészeti irányba terelni, amelynek középpontjában a kor filozófiai „slágertémája”, a személyes egzisztencia áll. 1970-ben a mozgásformák vizsgálata, 1972-ben a Minimáltér pályázata, majd 1974-ben az Állarc nélküli bál mind ezt a témát járja körül, és egyenként megérne egy-egy önálló tanulmányt. Makovecz jellegzetes épületlényei ikonográfiája, szerkesztésmódja az 1964 és 1969 közötti időszak ösztönös formái után az ezekben a tanulmányokban összefoglalt kutatómunkák eredményeképpen egy lépcsőfokkal feljebb lépett. Az itt elért „eredmények” számára nem önmagukban valók voltak, hanem gyakorlatilag azonnal tervek formájában is formát öltenek (dunaalmási ravatalozó), még ha meg-

A Makovecz Imre
tervei alapján
épült református
temetőkápolna,
ravatalozó,
Újszemerjai
temető,
Sepsiszentgyörgy,
Románia,
1997–2005
© MMA
Akadémia



épülni csak később tudnak is (Farkasréti temető ravatalozója). Ez a tendencia egyébként az építés szakma egészére igaz volt: a műről a teóriára terelődött a hangsúly, azon belül is a településszintű folyamatokra, és jóval kevésbé az egyénnel való törődésre.

Makovecz 1971-ben kényszerűségből munkahelyet vált. Dragonits Tamás elmondása szerint a SZÖVTERV vezetőjének kérésére veszi át a „nehéz eset” Makoveczet a szintén az állami tervezővállalatok élvonalába tartozó Városépítési Tervező Intézetbe (VÁTI), ahol akkor folyamatos emberhiány volt a meginduló vidéki városközpont-fejlesztéseknek, „buldózeres városrendezésnek” köszönhetően. Ha megnézzük ezt az időszakot, akkor érdekes kettősség fedezhető fel. Egyrésztől beindul a házgyári lakásépítés és a paneles középület-építés, amelyben törvényszerűen részt kellett venniük a legjobb építészeknek is. (Jómagam Jurcsik Károly tervezte bölcsődébe, óvodába és általános iskolába jártam, mindvégig egy utcában maradván). Ugyanakkor az erőszakosabb, talpraesettebb építészek kiharcolták maguknak az egyedi tervezési feladatokat. Ez a kettősség egy adott építés praxisában is jelen lehetett, szintén Dragonits állítása szerint Makovecznek is kellett lakótelep-diszpozíciókat rajzolnia. Emellett azonban olyan alkotások határozták meg ezt az időszakot, mint a sárospataki és győri áruházak gyönyörű vasbeton épületei, a Farkasréti temető központi ravatalozóttere, a szentendrei szolgáltatóház vagy a hatalmas botrányt kiváltó sárospataki Művelődés Háza.

A hazai mainstream építészek felismerték, hogy az iparosított technológia alkalmazása alól nincs kibúvó, így gondolkodásuk fókuszában Bán Ferencről Reimholz Péterre át Jurcsik Károlyig az állt, hogy a belső térformálással, egyedi anyaghasználattal vagy az előregyártott elemek kreatív alkalmazásával hogyan lehet a meghatározott keretek között egyedi építészeti művelni. Ezzel szemben Makovecz azonnal felismerte az iparosított tömegépítészet településszerkezetet, emberi kapcsolatokat felfaló sajátosságát, ami csak a 70-es évek táján vált más alkotóműhelyekben is fontos kutatási területté (például Bodonyi Csaba miskolci műhelyében).

A szentendrei szolgáltatóház kísérlet 1973-ban (!) a kisvárosi szövet értő módon történő folytatására, az intimitás és a közösségi lét határainak kitapogatására. Hasonlóval próbálkozott ekkor Jurcsik Károly és Varga Levente Szekszárdon, az új városközpont középületeinek tervezésénél. Ám amíg ez náluk funkcionális alapvetésként jelent meg, a modern építészet adottságainak keretei között maradván, addig Makovecz épülete a tervezhetetlen szervességet és a hangulati folytonosságot tekinti elsődlegesnek.

Ebből a szempontból (is) határpont a sárospataki Művelődés Háza, amely a városnak egy új, kitágított szemléletét mutatja: egyrésztől illeszkedik a közvetlen környe-

zetébe, a szemközti épület telepítési sajátosságait, valamint a meglévő, beépítendő épületek adottságait figyelembe véve. Ugyanakkor tudomásul véve, hogy a „külső város” megteremtése nem lehet cél, a „belső városra” koncentrálni, az épület belső tereinek szervezése szervesen folytatja a Kárpát-medencei mezővárosi hangulatot, nem mellesleg „függet mutat” a funkcionalizmus térszervezési minimalizmusának, álságos racionalizmusának.

Az évtized elején, a 68-as ifjak megerősödésének köszönhetően elindult egy, a nemzeti hagyományokat kutató és a mindennapi élet részévé tenni akaró mozgalom, népdalkörök jöttek létre, 1972-ben megrendezik az első táncházat, amely a futótűz sebességével válik országos mozgalommá. Ez törvényszerűen megjelenik az építészetben is, Csete György és munkatársainak paksi „panelhumanizálási” kísérlete nemcsak a homlokzatdíszítésben jelent meg, hanem a lakások alaprajzi elrendezésében, középponttal való ellátásában is megfogalmazódott. Jellemző, hogy a hivatalos kultúrpolitika csupán a díszítéssel foglalkozott, és a hírhedt „tulipános vita” végül a Pécs Csoport szétzavarásához vezetett, majd a jól megfogalmazható következtetéshez: a népi motívumokkal való közvetlen kísérletezés a nacionalizmus – akkor halálos – billogát süti a próbálkozóra. Ez a vita két dolgot eldöntött: a hazai építészeknek el kell fogadniuk a paneles építés szinte egyedülvalóságát és a modern építészeti formanyelv alkalmazását.

Makovecz nem így gondolta. 1973-ban kezd mélyebben foglalkozni a népművészet jelképeivel, amelyeket – a kor meghatározó filozófiai irányzatait megértve és követve – egy egyetemes nyelv elemeiként kezel. Azaz azokat nem közvetlenül alkalmazta épületeiben, hanem egy saját, egyedi művészi nyelv legmélyebb rétegeiként, mozgató őszerejeként. Ezzel párhuzamosan gyermekeivel Budapesten újraélesztette a betlehemezés népszokását, ezzel is bizonyítva, hogy kapcsolódása többértű és egzisztenciális a népművészetéhez. Formakísérleteiből egy 1978-ban kiadott kötetet is készített, ami egyfajta kultúrpolitikai rendszerhibának tekinthető személyes siker volt.

A népművészeti formakísérletek elemzése és a későbbi tervekbe való beépülésének vizsgálata szintén külön tanulmány lehetne, az azonban megemlítené, hogy az 1977-es kényszerű munkahelyváltás szerencsésen aládolgozott a folytatásnak. A sárospataki Művelődés Háza okozta botrány miatt Makovecz távozni kényszerült a VÁTI-ból, és a pilismaróti Hoffmann-kunyhó tervezése kapcsán kialakult munkakapcsolatnak köszönhetően az akkori egyik legkisebb, legperiferikusabb, tervezési jogsútsággal rendelkező állami vállalatnál, a Pilisi Állami Parkerdőgazdaságnál helyezkedett el. Az itt – néha a saját keze munkájával – megvalósult kicsiny épületek lehetőséget adtak az elemi népművészeti jelképek felmagyításával

és térbe forgatásával olyan épületeket létrehozni, mint a saját, Csipke utcai telkén álló kis hétvégi háza, a mogyoró-hegyi kemping és gyermektábor szállás- és kiszolgáló épületei, valamint a legfontosabbak: a dobogókői síház és a tokaji népművészeti tábor közösségi épülete. Amikor a nagynevű kollégák olyan épületeket terveztek, mint Pintér Béla a Hilton szállót vagy Zalaváry Lajos az Átrium Hyattet, Vadász György pedig a zalaegerszegi „Csipkeházakat”, akkor Makovecz kis erdei épületek épített, amelyekkel bekerült a nemzetközi építészeti folyóiratokba is.

A szó szoros értelmében vett perifériáról került be a centrumba. A korszak nemzetközi építészeti trendjei a regionalizmusok felfedezéséről és felfutásáról szóltak, azaz a nemzeti sajátosságokra való figyelemről. Hazánkban ezt egyedül ő képviselte, mivel a számottevő építészeti inkább a nemzetközi hírű külső (finn, dán és japán) regionalizmusok átemelésében jeleskedtek. Az angolosan, skandinávosan hűvös architektúra és elsősorban a téglahasználata volt a menő.

Eközben teljes erővel dübörgött a paneles építés, városrészek tűntek el nagyvárosainkból, és újak születtek a helyükre. Szakmailag mérsékelten kontrollált regionális tervezővállalatok vezényelték le a településközpontok megújítását, a városok „kapták” az új középületeiket, alig volt beleszólásuk azok funkcionális és formai kialakításába. A falvak, kertvárosok sem jártak jobban, ott a kockaházak típusai voltak a kizárólagosan preferáltak, az egyéni tervek alapján történő családiház-építés a 70-es évek végéig szinte ismeretlen volt.

Természetesen a hibákat mindenki látta, de néhány, a 70-es évek közepén szigorúan csak a korlátozott számban megjelenő szakfolyóiratokban leközölt cikktől eltekintve nem kapott nagyobb publicitást a településszerkezetet „feloldó” panelházak, illetve a szerves telekhasználatot lehetetlenné tevő „Kádár-kockák” kérdése.

Makovecz 1972-ben még a VÁTI keretein belül Komjáthy Attilával kezdett el foglalkozni Apajpusztán és Szalafőn a szerves településfejlesztéssel, amely szinte botrányosan sokat foglalkozott a hagyományos renddel, és az utcahálozattól a lakóépületekig adott konkrét javaslatokat. „Tervünk csak Apajra lett volna jó. Más vidékre biztosan mást kellett volna tervezni. De az az eszme, miszerint a falusi lakásépítést anyagi és erkölcsi-szellemi elhagyatottságából ki kell emelni, és világos eszmékkel, úttal, csatornával, s nem rossz városi előképekkel kell támogatni, ez nem csak Apajról szól” – írja 1975-ben a *Művészet* című folyóiratban. Szalafőn meg is valósult néhány családi ház, amelyek térszervezése a magyar lakóház háromosztásúán alapul, de figyelembe veszi a kor igényeit és elsősorban a gazdálkodói lét objektív elvárásait.

Ugyanez a gondolkodás vezette Sárospatakon, amikor 1976-ban, mindössze egy évvel a paneles lakótelepek árny-

oldalait is firtató egy-két cikk megjelenése után, a Rákóczi utcai tömb beépítését oldalfolyosós, emberléptékű lakóházakkal képzei el. Mondhatjuk, hogy évekkel a kor gondolkodása előtt járt, akárcsak a családiház-tervezés terén, amely a 70-es évek végétől szinte berobbant a praxisába. Ezzel egy újabb rétegnek mutatott valós alternatívát a lakhatásra, amit akkor a kortársak erősen lenéztek.

Ez a hármasság a 80-as évek elejére nagyon fontos támogató erőre talált Gerle János és Ekler Dezső értő publicisztikai és interjúi által. Makovecz elsőként ismerte fel, hogy az építészeiről való gondolkodásnak és véleményformálásnak az építészeti szakfolyóirat(ok)on kívül is van helye. Ez hihetetlen népszerűséget jelentett számára, amely munkák, megbízások tömegében is tapasztalhatóvá vált, és elképesztően terjedelmes életműhöz vezetett. Ugyanakkor ezt a hatalmas életművet egyedül aligha tudta volna végigrajzolni, levezényelni, amihez a tanítványokra, munkatársakra és megvalósítókra, azaz lelkes követőkre, segítőkire volt szüksége.

A sárospataki Művelődés Háza tervezési programjának elfogadtatásához kérte a Népművelési Intézet munkatársait (Beke Pál, Varga A. Tamás, Szentpéteri Zoltán) segítségét, akik először értetlenül álltak a hivatalos szocialista kultúrpolitika szempontjaival teljesen ellentétes koncepció előtt. Varga A. Tamás – ma már nevetségesnek tűnő elnevezésű – „előtérkísérletét” fejlesztették tovább, hogy a statikus elrendezésű „kultúrook” helyett a közösség valódi igényeit figyelembe vevő faluházak szülessenek. Ezzel, azaz a használók tervezési folyamatba való bevonásával a legfontosabbat, a megbízói akaratot volt képes Makovecz a „saját oldalára”, azaz a megvalósulás oldalára állítani. Ezt hasonló leleményességgel a családi házaknál is meg tudta tenni, a családanyát állítva a tervezési program középpontjába.

Az építés közösségi tetté alakult, ami nagymértékben befolyásolta az anyaghasználatot, a szerkezeti kialakítást. Ennek előképe a már említett tokaji népművészeti tábor közösségi épületének megvalósítása, valamint az 1981-ben elsőként megrendezett – és némileg átalakult formában a mai napig élő – Visegrádi Építész-tábor volt. Ráadásul az utóbbi helyzetbe hozta az egyetemista követőket, és egyfajta szűrőként és beavatásként szolgált a Makovecz munkatársai közé kerülésben.

Ez szerencsésen segítette az 1981-es magánosodást, amelyet az első adandó alkalommal meglépett. Organikusan a lehetetlenebbnél lehetetlenebb jogi kategóriákhoz alkalmazkodva alapított gmk-t, majd kissovetkezetet, hogy saját uraként, a munkákat és munkatársakat legoptimálisabban tudja szervezni. Ez vezetett el a MAKONA Egyesülés, majd a Kós Károly Egyesülés létrejöttéhez, amely a legnagyobb hazai szakmai civil szervezetté vált a Magyar Építőművészek Szövetsége mellett, folyóiratot,

az *Országépítőt* kiadva, és posztgraduális képzést (Vándoriskola) működtetve.

Makovecz önállósodásának idején az állami és regionális tervezővállalatok a sokadik átalakulásukat próbálták levezényelni. A megfeneklő hazai építési iparból külföldi munkák felé kacsingattak az ügyesebbek, a többieknek maradtak a hazai tervpályázatok, amelyek tökéletesen alkalmasak voltak a kihasználatlan tervezési kapacitások lekötésére, az állami tervezővállalatok alkalmazottainak keresetkiegészítésére, valamint a szakmai előrelépés kevésbé ellenőrzött megvalósítására. Mindeközben mindenki a szakma válságos helyzetéről panaszkodott, okkal. 1982-ben Makovecz a Magyar Építőművészek Szövetségének írt levelében az érdekképviselői elöljáróba helyezését, azaz a szervezet kvázi kamarává alakulását kezdeményezte, ami akkor teljes értetlenséget váltott ki az állami tervezővállalati alkalmazottként vagy egyetemi oktatóként a valóságtól elzárt kollégákból.

A szaksajtó a 80-as évek első felében a szakma múltjának feldolgozásával volt elfoglalva, a „nagy öregek” (Perényi Imre, Janáky István, Gáboros Lajos) emlékeinek, a „nagy öregek” által kialakított egyetemi struktúra tanulságainak, problémáinak, valamint az évtizedekig elhallgatott szocreál tapasztalatainak szenteltek önálló lapszámokat. Ezzel párhuzamosan a honi építészet lapos volt, és unalmas. Csak néhány egyedi, a posztmodernet vagy a high-techet értőn reprezentálni képes alkotó és alkotás adott némi reményt a szakma gyakorlóinak, mint Reimholz Péter székesfehérvári oktatási központja vagy balassagyarmati gimnáziuma, Sylvester Ádám Spartacus uszodája, Bodonyi Csaba edelényi Városi Nevelési és Művelődési Központja, Dévényi Sándor pécsi Lakodalmas Háza vagy Finta József két, Váci utcai kereskedelmi és szállodaépülete. Eközben Makovecz és követői sorban építették faluházaikat, művelődési épületeiket Zalaszent-



lászlón, Bakon, Jászkisérben, Jászapátiban, Sárospatakon, Visegrádon, és a sor folytatható.

A 80-as évek végével új korszak indult mind Makovecz, mind a teljes hazai építész társadalom életében. A központosított, szocialista államigazgatás fellazulása, majd a rendszerváltás utáni társadalmi, gazdasági és jogi átalakulás alapjaiban rendezte át a magyar kulturális életet és benne az építészetet, ami már egy másik cikk témája lehet.

Tanulmányommal talán sikerült bemutatnom néhány fontos momentumot Makovecz hatalmas és meglehetősen sokrétű életművének első feléből, a saját út keresésének és megtalálásának küzdelmes folyamatából, az azt befolyásoló külső hatásokból. Írásom nem a teljesség szándékával született, sokkal inkább kissé provokatív állításnak szántam, amely másokat is véleményalkotásra késztet, illetve hozzájárul ahhoz, hogy elkezdjük feldolgozni a II. világháború utáni honi építészet – politika által erősen befolyásolt – történetét és benne Makovecz Imre sokrétű szerepét.

A MAKONA
Egyesület
munkatársai,
középen
Makovecz
Imre, 1989
Fotó:
Urbán Tamás
© Fortepan

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Makovecz Imre műhelye. *Tervek, épületek, írások, interjúk*. Szerk. GERLE János, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1996
- MAKOVECZ Imre: *Válaszok 2001–1981*. Szerk. SERDIÁN Miklós György, Bp., Editio Pruililingua, 2001
- MAKOVECZ Imre: *Az apajpusztai példa* = *Művészet*, 1975, 8. sz., 13–15.
- *Országépítő* folyóirat 2019/1., 2.; 2021/1., 2., 3., 4.; 2020/1., 2. számai
- PETRÓCZY Gábor gyűjteménye, MÉM-MDK – MO 2002/835/39
- VÁMOSSY Ferenc: *Magyar építészet 1890–1995* = *Magyarország a XX. században*. 3. kötet. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits, 2005
- FERKAI András: *Az utóbbi évek magyar építészetéről* = *Művészet*, 1986, 9. sz., 8–15.
- SIMON Mariann: „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészetünkben – jelentős fordulatnak.” *Elmélet és gyakorlat 1949–1951* = *Architectura Hungariae*, 1999, 4. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars4.html#1
- SIMON Mariann: „...Megteremteti elméletünk és gyakorlatunk egységét...” – *Elmélet és gyakorlat 1952–1956* = *Architectura Hungariae*, 2000, 2. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars6.html#2
- SIMON Mariann: „Környezetébe jól illeszkedik.” *Elmélet és gyakorlat 1957–1963* = *Architectura Hungariae*, 2000, 3. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars7.html#1
- SIMON Mariann: *Kötöttségek és kötődések. Identitáskeresés a hazai építészetben 1968–1972* = *Architectura Hungariae*, 2000, 4. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars8.html#2
- SIMON Mariann: *Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építésze és a karakter* = *Architectura Hungariae*, 2001, 2. sz. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/10/10simon.html